

جایگاه حفاظت از محیط زیست در قرآن و سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)

سید محمد مهدی احسانی^۱

چکیده

این پژوهش بر آن است تا یک الگوی اسلامی برای سبک زندگی سازگار با محیط زیست ارائه دهد. مقاله با استناد به آیات قرآن و سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)، استدلال می کند که حفاظت از محیط زیست، که از مظاهر قدرت خداوند است، نقشی اساسی در سعادت دنیوی و اخروی انسان دارد. فرض اصلی این تحقیق بر این است که انسان به عنوان جانشین خدا (خلیفه الله) موظف است پس از درک معارف دینی، به آبادانی زمین بپردازد و آن را از هرگونه تخریب و تباهی نجات دهد. در همین راستا، تأمین اصول زیست محیطی مصداق روشنی از این وظیفه تلقی می شود. مقاله به بررسی موضوعاتی همچون مفهوم محیط زیست، رابطه انسان و طبیعت از دیدگاه قرآن، اهمیت محیط زیست در نگاه پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) و مسئولیت مردم در قبال حفاظت از آن می پردازد.

واژگان کلیدی:

سیره، پیامبر، اهل بیت (ع)، محیط زیست، حقوق حیوان.

^۱ کارشناسی ارشد، تاریخ معاصر جهان اسلام، گروه تاریخ تمدن اسلامی، مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، افغانستان. رایانامه: mm_ehsani@miu.ac.ir

مقدمه

امروزه «محیطزیست» به سبب سودجویی‌های ظالمانه و خودکامگی‌های قدرت‌های جهانخوار، بیش از هر زمانی در معرض خطر و نابودی قرار گرفته است. آلودگی‌های فزاینده خاک، آب و هوا، بیش از پیش محیطزیست را تهدید نموده و آسیب‌های جبران‌ناپذیری به آن وارد ساخته است. از میان عوامل مهم نابودکننده طبیعت، می‌توان استفاده بی‌رویه از ابزارآلات صنعتی و ادوات نظامی و مواد شیمیایی و سموم را نام برد. عوامل تخریب‌کننده طبیعت و محیطزیست چنان رو به گسترش است که از سوی دانشمندان، زنگ خطر ویرانی محیطزیست در همه جای جهان به صدا درآمده است. اکنون این پرسش مطرح است که اسلام به عنوان یک دین کامل و پاسخگو به نیازهای بشر، چه نقشی در حمایت از طبیعت و محیطزیست دارد؟ آیا مسائل زیست‌محیطی در اسلام و به ویژه در آیات و روایات و سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت ایشان (ع) مورد توجه قرار گرفته است یا خیر؟

این تحقیق سعی دارد پاسخی مناسب به شیوه توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای برای این پرسش‌ها ارائه دهد. در راستای جایگاه حفاظت از محیطزیست در اسلام و سیره پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) مقالات متعددی نگاشته شده است که البته به صورت جزئی به این مسأله مهم پرداخته‌اند و به اندازه این اثر تحقیقی به صورت جامع و کامل به این مقوله پرداخته نشده است. برخی از این مقالات به عنوان نمونه ذکر می‌گردد:

۱. «اهمیت و جایگاه محیطزیست در شیوه زندگی اهل‌بیت (ع) و آموزه‌های دینی»، نوشته سید جاهد محمدی و پریا فولادی‌پناه، محل انتشار: پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۴/۵/۱۵. این مقاله شیوه زندگی اهل‌بیت علیهم‌السلام در زمینه آبادانی زمین و تأسیس مدینه فاضله، رابطه اعمال انسان با حوادث طبیعی را مورد بررسی قرار داده است.

۲. «سبک زندگی پیامبر اکرم (ص) در ارتباط با محیطزیست»، نوشته فاطمه سادات نبی‌پور و میترا فریین، محل انتشار: اولین همایش سبک زندگی پیامبر (ص)، ۱۳۹۲. در این مقاله یکی از عوامل مهم در پایداری و حفاظت منابع طبیعی و محیطزیست، ارتباط ادیان با طبیعت است و شواهد نشان می‌دهد که کم و بیش حفاظت از منابع در فلسفه و مذاهب مختلف ریشه دارد و می‌توان از آن به عنوان یکی از بهترین اهرم‌ها در حفظ منابع طبیعی بهره برد.

مفاهیم

پیش از پرداختن به اصل بحث، لازم است تعریفی از «سیره»، «اهل‌بیت» و «محیط‌زیست» به طور خلاصه ارائه گردد و سپس به نقش اسلام و سیره پیامبر (ص) و اهل‌بیت ایشان (ع) در حمایت از محیط‌زیست اشاره شود.

۱. سیره

سیره بر وزن «فَعَلَهُ» اسم مصدر و از «سَیَر» مشتق شده و به معنای نوع رفتن است و مصدر آن از باب تفعیل «تَسَیَّر» به معنای راه‌انداختن و به راه واداشتن می‌باشد و خود کلمه سیره به معنای روش و رفتار و سنت و طریقت و هیئت است. آنچه از مجموع منابع ادبی و لغوی می‌توان دریافت، این است که سیره به معنای رفتار است؛ اما نوع خاصی از رفتار که در اندیشه، عبارت است از بینش خاص؛ در مسائل اخلاقی، منش و داشتن خوی ویژه و در رفتار سیاسی و اجتماعی، شیوه خاصی از مدیریت و رفتار اجتماعی است (ابن منظور، بی‌تا، ج ۴: ۳۸۹). سیره در اصطلاح به آن بخش از رفتار و روش عملی هر شخص گفته می‌شود که از حالت وحدت و یک‌بار یا چند بار محدود انجام گرفتن بیرون آمده باشد و به مرحله تکثر و مداومت رسیده باشد و به صورت یک سبک و روش درآمد باشد. سیره در روایات با آنچه در اصطلاح یاد شده است، سازگاری و هماهنگی دارد. متکلمان و اصولیان مباحث مربوط به «سیره» را تحت عنوان «فعل معصوم» و یا در زیرمجموعه سنت (فعل و قول و تقریر معصوم) مطرح کرده و به طور مستقل این واژه را طبق آنچه در لغت و اصطلاح مورخان آمده، به کار نبرده‌اند (مطهری، ۱۳۸۱: ۵۴-۵۳).

۲. اهل‌بیت

واژه «اهل‌بیت» از نظر لغوی مرکب است از «اهل» و «بیت». اهل به معنای خانواده، خویشاوندان، قوم و خویش، ایل و تبار، همسر، ملت، پیروان و ... آمده است (احمد بن محمد، ۱۳۴۷ ق، ذیل ماده اهل). «بیت» به معنای خانه، ساختمان، محل خواب و خانواده است (همان، ذیل ماده بیت). در اصطلاح مسلمانان، مقصود از «اهل‌بیت»، پیامبر خاتم (ص) و خاندان او هستند؛ گرچه در مصداق خاندان آن حضرت، بین پیروان مذاهب اسلامی اختلاف نظرهایی وجود دارد. شیعیان بر اساس آیه تطهیر و روایات منقول از پیامبر اعظم (ص)، اهل‌بیت را منحصر در پیامبر (ص)، فاطمه زهرا (س)، علی (ع) و یازده تن از فرزندان معصوم آنان می‌دانند (المرتضی العاملی، ۱۳۸۳: ۲۳؛ عبدالمحمّدی، ۱۳۸۹: ۳۱-۳۰).

۳. محیط‌زیست

محیط‌زیست آن‌گونه که در زبان فارسی و متون حقوقی مرتبط رواج یافته است، مرکب از دو واژه «محیط» و «زیست» است. «محیط» واژه‌ای عربی بوده و از ریشه «حَوَطًا» است و به معنای احاطه‌کننده، آن چیزی که چیزی را احاطه نموده است؛ اقیانوس را در عربی از آن جهت که آب آن را احاطه نموده است «محیط» می‌گویند. «زیست» نیز واژه‌ای فارسی و مترادف زندگی و حیات است. بنابراین منظور از آن، مجموعه عواملی است که زندگی و حیات را در بر گرفته است. در یک برداشت بسیار وسیع، محیط‌زیست در برگیرنده کلیه عوامل ذهنی و عینی است که چهارچوب حیات بشری و حیوانی را احاطه نموده است (مشهدی، ۱۳۹۲: ۴۱). ریشه واژه محیط‌زیست در فرانسه، در اصل، از یونان باستان نشأت می‌گیرد که امروزه معانی متعددی را به خود گرفته است. واژه «vîrer» از ریشه یونانی «gyros» به معنای چرخش و دور گرفته شده است، در فرانسه قدیم واژه «vîrer» به «vîron» تغییر یافت و با افزودن پیشوند «en» این واژه هم‌معنا با واژگانی همچون «entourer» و «autour» به معنای پیرامون و اطراف گردید و در طی قرون سیزده تا شانزدهم تبدیل به واژه «environnement» به معنای آنچه فرا می‌گیرد و احاطه می‌کند، گردید. این واژه آنگلساکسونی نخستین بار توسط گلسون (Henry Allen Gleson (1882-1975)) در سال ۱۹۱۷ تعریف شد و در سال ۱۹۴۴ مفهوم آن توسط کن (Stanly Aldair Cain (1902-1995)) بسط و گسترش یافت (یوسفی و زندی، ۱۳۹۴: ۲۰). بعضی از نویسندگان از این که بتوان تعریفی جامع و حقوقی از «محیط‌زیست» ارائه داد، اظهار تردید کرده‌اند (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۷۶: ۱۴)؛ زیرا حقوق داخلی بسیاری از کشورها در خصوص تعریف محیط‌زیست ساکت هستند و بیشتر محیط‌زیست را در رابطه با عناصر طبیعت، منابع طبیعی، شهر و مناظر به کار برده‌اند. به همین جهت مفهوم محیط‌زیست از نظر کشورها با توجه به اهمیتی که هر کشور به یکی از عناصر زیست‌محیطی می‌دهد، می‌تواند متفاوت باشد. برای این که بتوانیم تعریف جامعی از محیط‌زیست ارائه دهیم به ناچار باید برخی از مفاهیم را که شناخت محیط‌زیست متوقف بر آشنایی به آن‌هاست، تعریف کنیم و در انتها تعریف مورد نظر از محیط‌زیست را بیان نماییم.

الف - طبیعت: اگر بخواهیم از واژه‌ای با مفهوم مبهم نام ببریم، این واژه چیزی جز کلمه «طبیعت» نخواهد بود؛ زیرا به تمام موجوداتی که پروردگار در جهان بی‌انتها آفریده است، طبیعت گفته می‌شود؛ به عبارت دیگر، هر چیزی که دست بشر در ایجاد آن دخالت نداشته باشد، طبیعت

نام دارد (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۷۴: ۱۰). طبیعت نزدیک‌ترین مفهوم به محیط‌زیست است. در متون حقوقی و قانونی نیز بعضاً به جای یکدیگر به کار می‌روند. نخستین نوشته‌های حقوق محیط‌زیست از جمله ژان لامارک (Jean-Baptiste Lamarck-1744-1829) نویسنده مشهور حقوق محیط‌زیست در فرانسه نیز تحت عنوان «حقوق حمایت از طبیعت» یا «حقوق طبیعت» یا «حق بر طبیعت» نگاشته شده‌اند. اما طبیعت در مفهوم شایع خود منصرف از محیط‌زیست مصنوع و انسان‌ساخت است و تنها شامل عناصر و عوامل طبیعی می‌شود (مشهدی، پیشین: ۴۴).

ب- اکولوژی: «اکولوژی» یا بوم‌شناسی، دانشی است که به مطالعه روابط جانداران با محیطی که در آن زندگی می‌کنند، می‌پردازد. با توجه به محتوای نه چندان روشن محیط‌زیست، افکار عمومی، بین اکولوژی و محیط‌زیست تفاوت چندانی قائل نیست (باوندی، ۱۳۵۴: ۵؛ زارع مایوان، ۱۳۷۳: ۲۵۹؛ تایلر و فیچتر، ۱۳۵۶: ۲-۳). این واژه علی‌رغم کاربرد فراوان در حوزه حقوق محیط‌زیست هرگز معادل «محیط‌زیست» نیست. در اکولوژی فرض بر این است که روابط موجودات زنده فارغ از انسان بررسی می‌گردد. اکولوژی حوزه علمی جدیدی بود که تحت همین عنوان توسط ارنست هکل (Ernst Haeckel (1834 - 1919)) در ۱۸۸۶ پایه‌گذاری گردید. در این علم همان‌طور که پیشتر داروین (Charles Darwin (1809 - 1882)) نیز به آن پرداخته است، صحبت از روابط موجودات با طبیعت مطرح است و رابطه انسان و طبیعت به هیچ روی مطرح نیست (مشهدی، پیشین: ۴۳).

ج- اکوسیستم: «اکوسیستم» عبارت است از هر ناحیه‌ای از طبیعت که در آن، بین موجودات زنده و اجسام غیر زنده واکنش‌های متقابل انجام می‌گیرد، تا تبادل مواد بین آن‌ها به عمل آید؛ مثلاً یک دریاچه یا یک جنگل، یک اکوسیستم است و شامل چهار عامل تشکیل‌دهنده، یعنی اجسام غیر زنده، تولیدکنندگان، مصرف‌کنندگان و تجزیه‌کنندگان می‌باشد؛ از این رو محیط‌زیست را می‌توان یک اکوسیستم دانست که از تعداد بی‌شماری اکوسیستم‌های کوچک‌تر تشکیل شده است و بشر برای زندگی و ادامه آن به تمام اکوسیستم‌ها وابستگی دارد (جنیدی، ۱۳۵۲: ۱۴۴). اکوسیستم انواعی دارد، مانند اکوسیستم خشکی و اکوسیستم دریایی، که جهت رعایت اختصار از ذکر آن‌ها خودداری می‌شود.

د- کره زمین: «کره زمین» را بر مبنای معیارهای زیست‌محیطی به بخش‌های زیر تقسیم می‌کنند:

۱. لیتوسفر؛ کره سنگی، که شامل صخره‌های جامد و قسمت مذاب داخلی است (نوری، ۱۳۸۵: ۱۵۳).
  ۲. پدوسفر؛ کره خاکی، که در اثر فرسایش لیتوسفر و بقایای جانداران و پس‌مانده‌های مواد آلی تشکیل می‌شود و لایه نازک فوقانی آن برای کشاورزی به کار گرفته می‌شود (همان).
  ۳. هیدروسفر؛ آب‌کره، مشتمل بر سه‌چهارم آب شور و شیرین است که سطح کره زمین را فرا گرفته است (همان: ۱۳).
  ۴. اتموسفر؛ هواکره، که منطقه گازی جو زمین را تشکیل می‌دهد. خود اتموسفر یا جو زمین هم از چند لایه تشکیل شده است (شایان، ۱۳۷۶: ۲۳-۲۲).
- با توجه به آنچه ذکر شد، اکنون به تعریف محیط‌زیست می‌پردازیم. یکی از نویسندگان می‌گوید: «محیط‌زیست عبارت است از هوا، آب، خاک، گیاه، جنگل، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبزیان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده (شامل کوچه، خیابان، ساختمان، اعم از تاریخی و عادی و کارخانه) و غیره» (بنان، ۱۳۵۱، ج ۱: ۵). بعضی دیگر محیط‌زیست را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «واژه محیط‌زیست از کلمه باستانی فرانسوی (environner) به معنی احاطه کردن، گرفته شده است. با کاربرد موسع واژه احاطه، محیط‌زیست می‌تواند شامل مجمع شرایط طبیعی، اجتماعی و فرهنگی گردد که بر حیات فرد یا اجتماع اثر می‌گذارد. پس مشکلات زیست‌محیطی می‌تواند شامل گرفتگی ترافیک، جرم و آلودگی صوتی شوند. از نظر جغرافیایی، محیط‌زیست می‌تواند برای اشاره به ناحیه‌ای محدود و یا اشاره به کل سیاره از جمله هواسپهر (جو) و پوش‌سپهر (ماوراء جو) مورد استفاده قرار گیرد» (مرادی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۱۵). الکساندر کیس معتقد است: اصطلاح محیط‌زیست را می‌توان به یک منطقه‌ی محدود یا تمام یک سیاره و حتی به فضای خارجی که آن را احاطه کرده، اطلاق کرد. اصطلاح بیوسفر یا لایه‌ی حیاتی که یونسکو - خصوصاً - آن را به کار می‌برد، با یکی از وسیع‌ترین تعریف‌ها مطابقت دارد که عبارت است از: محیط زندگی بشر یا آن بخش از جهان که بنا به دانش کنونی بشر، همه‌ی حیات در آن استمرار دارد (کیس و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۱: ۵). در برخی اسناد بین‌المللی نیز محیط‌زیست این‌گونه تعریف شده است: «محیط‌زیست» شامل این موارد است: منابع طبیعی اعم از زنده و غیر زنده مانند هوا، آب، خاک، جانوران، گیاهان و تعامل میان عوامل یاد شده؛ اموالی که قسمتی از میراث فرهنگی را تشکیل می‌دهند؛ مناظر چشم‌انداز شاخص (کنوانسیون مسئولیت مدنی برای خسارت ناشی از فعالیت‌های

خطرناک برای محیط‌زیست، ۱۹۹۳، ماده ۲، بند ۱). دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ) در بخشی از نظریه مشورتی خود در خصوص مشروعیت کاربرد سلاح‌های هسته‌ای آورده است: «محیط‌زیست مفهومی انتزاعی نیست بلکه فضایی است که در آن موجودات انسانی زندگی می‌کنند و کیفیت زندگی و سلامتی‌شان از جمله برای نسل‌های آینده به آن فضا وابسته است» (مشهدی، ۱۳۹۴: ۲۱۲). اگر بخواهیم یک جمع‌بندی از تعریف‌های فوق داشته باشیم، باید بگوییم: «محیط‌زیست، به تمام محیطی اطلاق می‌شود که انسان به طور مستقیم و غیر مستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد» (همان).

جایگاه محیط‌زیست در سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع)

در روایات بیان شده از پیشوایان صدر اسلام به‌خصوص پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و سیره ایشان در رابطه با تعهد به رفتار اصحاب و یاران در برابر حفظ و رعایت حقوق حیوانات و سایر مظاهر محیط‌زیست، سفارشات بسیاری نقل شده است که مسلمانان را نسبت به این امور آگاه می‌نمایند. در اینجا به اختصار به بعضی از آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

۱. تعهد به رعایت حقوق حیوانات

اسلام بر رفتار نیکو، مدارا و بهره‌گیری درست از حیوانات تأکید دارد و به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه شرافتی که بر سایر موجودات دارد، جایگاه و حقوق حیوانات را نادیده انگارد و هرگونه که دلش خواست با حیوانات برخورد کند و حیات حیوان را ملعبه خویش قرار دهد و با بدرفتاری و بی‌توجهی به نیازهای حیوان، اسباب اذیت و آزار آن‌ها را فراهم سازد. در اینجا به بعضی از روایات و سیره پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان شیعیان (ع) در این باره اشاره می‌شود.

۱-۱. توجه به حیوانات به هنگام سواری و حمل بار و تغذیه و خوراک آن‌ها

پیامبر اکرم (ص) در باره چارپایان به پروای الهی سفارش کرده و فرموده‌اند: «بر آن‌ها نیکو سوار شوید و نیکو به خدمت بگیرید و از گوشت آن‌ها نیکو بهره‌گیری» (سیوطی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۴). هم‌چنین فرمودند: «حیوان را به بیش از آنچه طاقت دارد به پیمودن مسیر و مدار» (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۲۸۶). رسول خدا (ص) فرمودند: «سه نفر بر یک حیوان سوار نشوید، زیرا یکی از آنان (آن که پیش‌تر نشسته) لعن شده است» (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ج ۱: ۹۹). حضرت علی (ع) در سفارش به مأمور مالیات می‌فرمایند: «آن قدر بر پشت حیوان سوار نشو که حیوان به

مشقت بیفتد، از این رو اگر حیوانی خسته و درمانده باشد، باید به آن حیوان آسایش داد...» (شریف الرضی، بی تا، نامه ۲۵). و نیز همان حضرت به مأمور مالیات می فرماید: «حال شتر خسته یا زخمی را که سواری دادن برای آن دشوار است مراعات کن و شتر ناتوان را آهسته بران» (همان، نامه ۲۵، بند ۱۲). امام باقر (ع) هم می فرماید: «هر گاه از سرزمین سرسبزی می گذری، زود نگذر [نیاز حیوان را مراعات کن] و هرگاه از سرزمین خشک و بی گیاه می گذری زود بگذر» (مجلسی، پیشین: ۲۹۰). امام صادق (ع) نهی فرمود: «که راکب، پشت حیوان را مکانی برای گفت گو برگزیند» (برقی، ۱۳۷۱ ق: ۶۲۷).

از جمله حقوق حیوان بر انسان، برآوردن نیازهای اساسی آن از جمله آب و آذوقه است، زیرا حیوان برای برآوردن نیازهای خود زبان اظهار ندارد. از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است: «که در سفر معراج چون به بهشت می نگریم، زن گنهکاری را دیدم و از حالش پرسیدم. گفته شد: وی از کنار سگی تشنه بر لب چاه آبی می گذشت. وی چادر خود را به درون چاه آویخت و چون آب چاه به آن نفوذ کرد، با فشردن آن به دهان سگ آن را سیراب کرد و خدا هم او را با این عمل آمرزید» (نجفی، بی تا، ج ۳۱: ۳۹۵).

۲-۱. توجه به حیوانات در خودداری از توهین، آزار، حبس، کشتن بیهوده و رعایت آداب ذبح

آن ها

افزون بر ناپسند بودن آزار بدنی حیوانات، توهین زبانی، فحش و ناسزا و لعن و نفرین حیوانات هم در شرع امری ناپسند است. امام صادق می فرماید: «رسول اکرم (ص) شنید که مردی شتر خود را لعن و نفرین می کند. آن حضرت به وی فرمود: "بازگرد و ما را با شتر نفرین شده همراهی نکن." شاید راز این کار پیامبر (ص) نکته ای باشد که در روایت بعدی از آن بزرگوار نقل شده است و آن اینکه هرگاه جنبنندگان لعن و نفرین شوند با لعن، همراه خواهند شد و اثر آن به همراهان خواهد رسید» (مجلسی، همان: ۲۸۶). حضرت علی (ع) می فرماید: «به صورت چهارپایان نزدیک و آن ها را نفرین نکنید، زیرا خدا بر نفرین کننده آن ها نفرین می کند» (همان: ۲۸۷). امام صادق (ع) هم می فرماید: «تباید به حیوان دشنام داد» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۱۶۴).

امام رضا (ع) فرمود: «گوشت چکاوک را نخورید و به آن ناسزا نگوئید و آن را برای بازی به کودکان ندهید، زیرا این پرنده فراوان تسبیح خدا می گوید و تسبیح او چنین است: نفرین خدا بر کینه ورزان بر خاندان محمد (ص)» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۲۲۵).

رسول خدا (ص) فرمودند: «هرگاه حیوان شما در سرزمین دشمن در راه خدا زمین گیر شود،

آن را ذبح کنید و پی نکنید» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۱: ۵۴۳) و در سخنی دیگر از اذیت حیوانات نهی فرمودند، مگر [کشتن حیوان حلال‌گوشت] برای خوردن (دمیری، بی‌تا، ج ۲: ۳۱۶). همچنین فرمودند: «موی پیشانی اسبان را نچینید، زیرا خیر در آن هاست و موی یال آن‌ها را نچینید چون آن‌ها را گرم می‌کند و دم آن‌ها را کوتاه نکنید، زیرا ابزار دور کردن حشرات از آن هاست» (طبرسی، ۱۳۶۴: ۲۶۴). رسول خدا (ص) فرمود: «شب معراج در دوزخ زنی را دیدم که گربه‌اش از هرسو او را گاز می‌گیرد، زیرا آن زن آن حیوان را بسته بود؛ نه به آن غذا می‌داد و نه آن را آزاد می‌کرد که از مواد غذایی گوشه و کنار بخورد» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۷۳: ۲۵۱؛ نیز ن.ک: راوندی، بی‌تا: ۲۸). استفاده پیامبر (ص) برای رعایت حقوق حیوانات از هشدار عذاب الهی، ضمانت اجرایی حقوق حیوانات را بالا می‌برد. در روایتی دیگر، امام صادق (ع) هم فرمودند: «نباید بر چهره حیوان تازیانه زد، چرا که چهره‌هایشان تسبیح خدا می‌گویند» (کلینی، پیشین: ۵۳۷). روح حاکم بر آموزه‌های اسلامی، پرهیز از کشتن حیوانات بی‌آزار است، مگر در مواردی که بهره‌برداری از حیوان حلال‌گوشت برای تغذیه نیاز باشد. طبق روایات ذبح حیوان نباید زجرآور یا در معرض دید حیوانی دیگر باشد. رسول خدا (ص) فرمودند: «خدا اهل احسان است و احسان را دوست می‌دارد، پس به هنگام ذبح حیوان با نیک‌رفتاری ذبح کنید» (هندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵: ۳۹۲). امام صادق (ع) هم می‌فرمایند: «هنگام ذبح و پیش از مرگ حیوان نخاع آن را قطع نکنید و پس از مرگش، این کار را انجام دهید» (کلینی، پیشین: ۲۲۹). پیامبر اکرم (ص) کراهت داشتند که حیوان باردار یا شیرده، بدون علت ذبح شود (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۷۷). در اسلام شکار کردن برخی حیوانات در شرایط ویژه اجازه داده شده است؛ ولی اجازه داده نشده بی‌جهت و برای هوسرانی جاندار هدف تیراندازی قرار گیرد. رسول خدا (ص) می‌فرمایند: «هیچ پرنده‌ای به ناحق کشته نمی‌شود، مگر اینکه در روز قیامت به دشمنی قاتل خویش برمی‌خیزد» (هندی، همان، ج ۱۵: ۳۷).

۲. تعهد به حفظ محیط‌زیست و پرهیز از آلوده کردن آن و اهمیت درختکاری

در آموزه‌های دینی هم از آلوده کردن محیط‌زیست نهی شده و هم به پاکسازی آن در صورت آلوده شدن ترغیب و امر شده است؛ چنان‌که پیامبر (ص) و امام صادق (ع) فرمودند: «محیط زندگی خود را نظافت کنید و همانند یهودان نباشید» (کلینی، همان: ۵۳۱). و همچنین پیامبر اکرم فرمود: «خدا پاک است و پاکی را دوست دارد... پس آستان زندگی خود را پاکیزه

کنید» (سیوطی، ۱۴۰۱ ق، ج ۱: ۲۶۷).

رسول خدا (ص) می‌فرماید: «زیر درخت بارده [محل ریزش میوه‌ها] یا در مسیر راه عمومی بول نکنید» (ابن‌بابویه، پیشین: ۵۴). بر این اساس سزاوار نیست که مسلمان پس از استفاده از اماکن عمومی مانند: راه‌ها، توقف‌گاه‌ها، پارک‌ها و فضاهای سبز آن محیط را آلوده کند. چنان‌که حضرت علی (ع) هم می‌فرماید: «در نقطه برآمده مانند پشت بام، در هوا و در آب جاری ادرار نکنید که هر کس چنین کند و به بلایی گرفتار آید خویشتن را سرزنش نکند» (حرانی، ۱۳۶۳: ۱۰۲).

همچنین شایسته است که مسلمانان نسبت به کاشتن و حفظ درخت نیز کوتاهی نکنند، زیرا درختان در سالم‌سازی و پاکیزگی هوا تأثیر ویژه دارند. اهتمام اسلام به درختکاری و افشاندن دانه یا کاشتن شاخه ثمر بخش، کاملاً در روایات مشاهده می‌شود. در روایات، هم درباره نگهداری درخت و آبیاری آن دستور رسیده و هم از قطع بیهوده آن نهی شده است. پیامبر (ص) فرمود: «هر کس درخت طلح و سدر [درخت نیازمند به آب] را سیراب کند، گویا انسان مؤمن تشنه را سیراب کرده است» (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۲: ۸۶). درباره قطع درخت نیز از آن بزرگوار چنین آمده است: «هر کس [بی‌جهت] درخت سدری را قطع کند خدا سرش را در آتش فرو می‌برد» (مجلسی، همان، ج ۶۳: ۱۱۳). اهمیت درختکاری چنان است که رسول خدا (ص) درباره آن فرمودند: «اگر نهالی در دست یکی از شماست و در آستانه برپایی قیامت به اندازه کاشتن آن فرصت دارد، آن را بکار» (طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۳: ۴۶۰؛ احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۳: ۱۹۱).

۳. سفارش به حفظ محیط‌زیست در زمان جهاد با دشمن

یکی از وقایع نامیمون در طول تاریخ بشریت وقوع نزاع و جنگ در بین جوامع انسانی بنا به اهداف گوناگون می‌باشد. بسیاری از اقوام و ملت‌ها در این مواقع به خود اجازه هرگونه کشتار نفوس و تخریب اموال، مزارع و ... دشمن را می‌دهند و توجیه این عمل خود را شرایط ویژه حاکم بر درگیری و جنگ مطرح می‌کنند که در پی این عمل آن‌ها آسیب‌های گسترده‌ای متوجه محیط‌زیست و عناصر تشکیل‌دهنده آن می‌شود که چه بسا جبران‌ناپذیر باشد. اما با ظهور دین اسلام، رسول اکرم (ص) به شدت با این‌گونه رفتارهای ناپسند برخورد و توصیه به مدارا با دشمن و به‌خصوص توصیه به عدم آسیب‌رسانی به مزارع، حیوانات، درختان، رودخانه‌ها و سایر عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست می‌نمودند.

پیامبر اکرم (ص) پیش از حرکت نیروها برای جنگ به آنان چنین سفارش می‌کردند: «خیانت، زیاده‌روی و خدعه نکنید. پیرمردان، کودکان، زنان، فراریان از صحنه نبرد را به قتل نرسانید، نخل‌ها را نسوزانید، درخت و درخت میوه‌دار را قطع نکنید؛ مگر این که چاره‌ای جز آن نداشته باشید. زراعت را آتش نزنید. چهارپایان را که گوشت آن‌ها قابل خوردن است، از پا در نیورید؛ مگر این که به خوردن گوشت آن‌ها ناچار و مضطر باشید» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸ ق، ج ۱۷: ۱۸۴) و در روایتی دیگر از ایشان فرمودند: «درختی را قطع نکنید؛ مگر آن که ناچار شوید» (کلینی، پیشین، ج ۵: ۲۷). در روایتی دیگر به نقل از حضرت علی (ع) آمده است که پیامبر اکرم (ص) به هنگام پیکار با مشرکان، مسلمین را از به‌کاربردن سم در سرزمین مشرکان نهی فرموده است (همان: ۲۸). از آثار به‌کار بردن سم در نبردها آلودگی آب‌ها و مزارع کشاورزی بوده است که علاوه بر امکان کشتار عده زیادی از انسان‌های غیر درگیر در منازعات، آلودگی شدید محیط‌زیست و آسیب به جانوران و ... را نیز به دنبال خواهد داشت و پیامبر اسلام (ص) با درک دقیق از این موضوع، به طور مستمر پیش از شروع نبردها به مجاهدان اسلام این امور را گوشزد می‌نمودند.

حر عاملی در کتاب وسائل شیعہ خود می‌نویسد: «رسول مکرم اسلام (ص)، از به‌کارگیری روش‌ها و تسلیحاتی که موجب کشتار بی‌رویه و غیر ضرور می‌شد با توجه به اهداف جنگ در اسلام، جداً خودداری می‌کرد و صراحتاً به‌کارگیری آن‌ها را ممنوع اعلام کرده بود» و سپاهیان اسلام فقط سلاح‌های متعارف و عادی زمان خود را مانند: شمشیر، نیزه، تیر و کمان و منجنیق به کار می‌بردند. یکی از این روش‌ها آتش افکندن در مزارع و باغات برای تضعیف روحیه و تحت فشار قرار دادن دشمن بود. در سیره پیامبر اسلام هرگز دیده نشده است که ایشان از این روش‌ها استفاده کند. برعکس، در برخی روایات، ایشان از این عمل نهی کرده‌اند: «نخل‌ها را نسوزانید و آن‌ها را غرق در آب نکنید و درختان میوه‌دار را قطع نکنید و کشت و زرع را نسوزانید.» پیامبر اکرم (ص) همه روش‌ها و اقداماتی را که موجب تغییرات زیست‌محیطی در منطقه می‌شد، مانند گشودن آب و ایجاد سیل مصنوعی، آتش زدن نخل‌ها و کشتزارها و درختان منطقه را ممنوع کرده بود (به نقل از: عظیمی شوشتری در: جلالی، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۴۷).

نتیجه‌گیری

در سیره پیامبر (ص) و اهل‌بیت (ع) ایشان در عرصه‌های گوناگون از جمله در مواقع جهاد، به

رعایت مسأله حفظ محیطزیست از جمله منع آلوده کردن آبها، عدم آتش زدن درختان و مزارع و غیره... اشاره گردیده و مورد تأکید ایشان می‌باشد. با توجه به روایاتی که از سیره پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان (ع) در جهت اهمیت رعایت حقوق حیوانات و حفظ محیطزیست چه در زمان صلح و چه در زمان جنگ ذکر گردید، می‌توان به این نتیجه رسید که جوامع اسلامی در کل و هر فرد مسلمان به صورت انفرادی در قبال حفاظت از محیطزیست مسئول و متعهد است و در صورت عدم پایبندی به این تعهد، چه بسا که دچار گناه گشته و به عذاب الهی گرفتار خواهد شد.

فهرست منابع:

۱. قرآن کریم.
۲. ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن محمد المدائنی (۱۳۷۸ ق). شرح نهج‌البلاغه، ج ۱۷، قاهره: دار احیاء کتب العربیه.
۳. ابن‌بابویه القمی، محمد بن علی (۱۴۰۳ ق). الخصال، قم: جامعه مدرسین.
۴. ابن‌منظور، محمد (بی‌تا). لسان‌العرب، ج ۴، قم: نشر ادب‌الحوزه.
۵. احمد بن حنبل (بی‌تا). مسند الامام احمد بن حنبل، ج ۳، بیروت: دار صادر.
۶. احمد بن محمد (۱۳۴۷ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی.
۷. البرقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ق). المحاسن، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۸. باوندی، بیژن (۱۳۵۴). با دانش اکولوژی آشنا شویم، تهران: انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی.
۹. بنان، غلامعلی (۱۳۵۱). محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، ج ۱، تهران: انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی.
۱۰. تایلر، الکساندر آر و جورج اس فیچتر (۱۳۵۶). اکولوژی، ترجمه احمد کریمی، تهران: انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی.
۱۱. تمیمی مغربی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵). دعائم الاسلام، ج ۲، مصر: دارالمعارف.
۱۲. تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴). حقوق محیط زیست در ایران، تهران: سمت.
۱۳. _____ (۱۳۷۶). حقوق کیفی محیط زیست، تهران: قومس.
۱۴. جنیدی، محمد جواد (۱۳۵۲). صنایع معدنی و آلودگی محیط، تهران: سازمان گسترش و نوسازی صنایع ایران.
۱۵. حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۱۱، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۱۶. حرانی، حسن بن علی ابن شعبه (۱۳۶۳). تحف‌العقول عن آل‌الرسول (ع)، ترجمه علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
۱۷. حنبل، احمد بن محمد (بی‌تا). مسند الامام احمد بن حنبل، ج ۳، بیروت: دار صادر.

۱۸. الدمیری، کمال الدین محمد بن موسی (بی تا). حیاة الحیوان الکبری، ج ۲، بیروت: دار القاموس الحدیث.
۱۹. راوندی، سید فضل الله بن علی الحسینی (بی تا). النوادر، قم: مؤسسه دارالکتاب.
۲۰. زارع مایوان، حسن (۱۳۷۳). زیست شناسی عمومی، تهران: سمت.
۲۱. السیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین (۱۴۰۱ ق). الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، ج ۱، بیروت: دارالفکر.
۲۲. _____ (۱۹۸۱). الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، ج ۱، بیروت: دارالفکر.
۲۳. شایان، سیاوش (۱۳۷۶). فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی طبیعی، تهران: مدرسه.
۲۴. شریف الرضی، محمد بن حسین بن موسی (بی تا). نهج البلاغه، تحقیق صبحی صالح، قم: دارالحجره.
۲۵. الطبرسی، حسن بن فضل بن الحسن (۱۳۶۴). مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی.
۲۶. طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۸ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۳، قم: مؤسسه آل البيت.
۲۷. الطوسی، محمد بن الحسن (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام، ج ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. عبدالمحمدی، حسین (۱۳۸۹). درآمدی بر سیره اهل بیت، تهران: المصطفی.
۲۹. عظیمی شوشتری، عباسعلی (۱۳۹۲). "جستاری کلی در مقررات بشردوستانه در فقه اسلامی"، در: غلامرضا جلالی، مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و حقوق بین الملل بشردوستانه، مشهد: پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۳۰. عیاشی، محمد بن مسعود بن عیاش السلمی (۱۳۸۰ ق). تفسیر العیاشی، ج ۲، تهران: علمیه.
۳۱. المرتضی العاملی، السید جعفر (۱۳۸۳). اهل بیت فی آیه التطهیر، ترجمه محمد سپهری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۲. مرادی، حسن (۱۳۹۲). حقوق محیط زیست بین الملل، ج ۱، تهران: میزان.
۳۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۴ ق). بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع)، ج ۷۳، بیروت: مؤسسه الوفاء.

۳۴. مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی (۱۴۰۶ ق). روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ج ۲، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانیپور.
۳۵. مشهدی، علی (۱۳۹۲). حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی - فرانسوی)، تهران: میزان.
۳۶. _____ (۱۳۹۴). ترمینولوژی حقوق محیط زیست، تهران: خرسندی.
۳۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۱). سیری در سیره نبوی، تهران: صدرا.
۳۸. نجفی، محمد حسن (بی تا). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۹. نوری، جعفر (۱۳۸۵). فرهنگ جامع محیط زیست، تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران.
۴۰. الهندی، علی المتقی بن حسام الدین البرهان فوری (۱۴۰۹ ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، ج ۵ و ۱۵، بیروت: مؤسسه الرساله.
۴۱. الکلینی، محمد بن یعقوب الرازی (۱۳۶۵). الکافی، ج ۵ و ۶، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
۴۲. کیس، الکساندر و دیگران (۱۳۷۹). حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.
۴۳. یوسفی، زینب و سیامک زندی (۱۳۹۴). تعهدات زیست محیطی بین المللی، تهران: خرسندی.

44. Convention on Civil Liability for Damage
Resulting from Activities Dangerous to the
Environment, 1993.